

DOI 10.4467/25439561KSR.22.018.16370

BARTŁOMIEJ BRAŹKIEWICZ
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

 <https://orcid.org/0000-0003-2223-8151>

POWTÓRZENIE JAKO KONSEKWENCJA
ZAPOMNIENIA W POWIEŚCI
WIACZESŁAWA RYBAKOWA *НА МОХНАТОЙ СПИНЕ*

REPETITION AS A CONSEQUENCE OF OBLIVION
IN VIACHESLAV RYBAKOV'S NOVEL *NA MOKHNATOI SPINE*

Streszczenie

Tło powieści *На мохнатой спине* stanowi kluczowe dla okoliczności wybuchu II wojny światowej wydarzenie: Pakt Ribbentrop – Mołotow. Wiaczesław Rybakow, historię prawdziwą przeplatając wątkami fikcyjnymi, przeszłość z teraźniejszością, stworzył dzieło nie tyle z gatunku „historii alternatywnej”, co tekst wysoce aluzyjny. Odwołując się do kwestii, które bądź to ze względów ideologicznych, bądź w planie polityki historycznej, w pierw pomijano milczeniem, a w konsekwencji zapomniano, Rybakow dowodzi, jak ważną rolę odgrywa niczym niezafałszowana pamięć. Autor powieści stawia tezę, zgodnie z którą wyłącznie zgodny z historyczną rzeczywistością przekaz pozwala wysnuć z historii właściwe wnioski. W przeciwnym razie człowiek dopuszcza się powtórzeń przeszłych schematów, popełnia te same, zgubne w skutkach czyny, o których pamięć próbowano zatrzeć lub zniekształcić. Świadczą o tym nawiązania do bliższej Czytelnikowi płaszczyzny temporalnej.

Abstract

In the background of the novel *Na Mokhnatoi Spine* is one of the key events for the outbreak of World War II: the Molotov – Ribbentrop Pact. Viacheslav Rybakov, by interweaving true history with fictional threads, the past with the present, created a work not so

much in the genre of “alternative history” as a highly allusive text. By referring to issues that, either for ideological reasons or in the plan of historical policy, were first ignored in silence and, consequently, forgotten, Rybakov proves the importance of unadulterated memory. The author of the novel puts forward the thesis that only a message consistent with historical reality allows to draw adequate conclusions from history. Otherwise, an individual keeps repeating past patterns and commits the same disastrous deeds, the memory of which was meant to be obliterated or distorted. This is evidenced by references to the temporal level of the novel closer to the reader.

Słowa kluczowe: Wiaczesław Rybakow, literatura rosyjska, proza rosyjska, historia alternatywna, Pakt Ribbentrop – Mołotow
 Keywords: Viacheslav Rybakov, Russian literature, Russian prose-fiction, alternative history, Molotov – Ribbentrop Pact

Jak zauważyła zajmująca się kulturowym badaniem pamięci Astrid Erll: „Zapominanie jest niezbędne, żeby pamięć działała wydajnie i umożliwiała rozpoznawanie określonych wzorców. [...] W przetwarzaniu naszych doświadczeń zapominanie jest regułą, a pamiętanie wyjątkiem”¹. Ludzkie umiejętności zapamiętywania, a przede wszystkim skłonność do zapominania, często wykorzystuje się w sferze polityki, uprawiając jako jedną z jej szczegółowych odmian tzw. politykę historyczną. Do jej charakterystycznych cech należy instrumentalne traktowanie przeszłości, a jej celem jest zdobycie i utrzymanie władzy. Zdaniem Eugeniusza Ponczka „Oznacza to, że polityka historyczna może polegać na odpowiedniej manipulacji dobranymi w sposób wybiórczy informacjami o przeszłości”². Dwoma podstawowymi mechanizmami sprzyjającymi kreowaniu pożądanej pamięci zbiorowej są: *suggestio falsi* (dystrybucja kłamstwa) oraz *suppressio veri* (celowe wypieranie z dyskursu publicznego niewygodnych tematów)³ – oba typowe dla systemów niedemokratycznych, autorytarnych i totalitarnych.

W świetle ogólnościwiatowej powojennej narracji, zgodnie ukazującej lata 1939-1945 jako walkę dobra ze złem⁴, zmanipulowany radziecki dyskurs historyczny przybrał formę zinstytucjonalizowanego mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

¹ A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, tłum. A. Teperek, posł. i red. nauk. M. Saryusz-Wolska, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020, s. 24.

² E. Ponczek, *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczne, aksjologiczne i merytoryczne w narracji polskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 2, s. 7.

³ Zob. K. Kącka, *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*, [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, red. K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska i A. Ratke-Majewska, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015, ss. 75-76.

⁴ Zob. R. Chwedoruk, *Polityka historyczna*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018, s. 37.

Jego podstawowy komponent – zwycięstwo nad faszyzmem, urósł do rangi czynnika legitymizującego władzę zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i w sferze polityki zagranicznej⁵. Oficjalny przekaz, podyktowany usytuowaniem radzieckiego imperium po stronie tryumfującego dobra, pociągał za sobą cały szereg przemilczeń, zatajeń i półprawd dotyczących wydarzeń bezpośrednio poprzedzających wybuch II wojny światowej, innymi słowy, kreowany był podług strategii wyróżniających mechanizmy *suggestio falsi* i *suppresio veri*. Jedną z bardziej istotnych prób fałszowania historii w tym zakresie obejmuje kwestię tajnego protokołu dodatkowego do Paktu Ribbentrop – Mołotow⁶, którego istnienia – jak zaświadcza Nicolas Werth – ZSRR zaprzeczła do połowy 1989 roku⁷. W grudniu tego samego roku Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR przyjął zaś postanowienie, w którym sam Pakt oceniono jako próbę oddalenia od ZSRR groźby nadciągającej wojny, a tajny protokół potępiono, uznając za niekonsultowaną z gremiami decyzyjnymi, nigdy niezatwierdzoną, a przeto nieważną *ex tunc*, wyłączną inicjatywę Stalina i Mołotowa, za którą naród radziecki nie ponosi odpowiedzialności⁸. Podjęta w schyłkowym okresie istnienia ZSRR decyzja organu ustawodawczego stała się odtąd obowiązującą wykładnią wydarzeń poprzedzających 1 i 17 września 1939 roku. Co ciekawe, wraz ze schematem narracyjnym wytyczonym przez Stalina w tzw. „kasztanowej mowie”⁹ i zaczerpniętym z radzieckiej propagandy okresu międzywojnia terminologicznym szablonem odnoszącym się do wschodnich rubieży II Rzeczypospolitej (okupowana przez Polskę Zachodnia Ukraina i Zachodnia Białoruś), jest ona powielana do dzisiaj – nie tylko w uchodzących za kontrowersyjne podręcznikach¹⁰ czy opracowaniach tematycznych¹¹, ale również w oficjal-

---

⁵ Zob. M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, tłum. M. Hulaś, E. Wyzner, Warszawa, Wydawnictwo Philip Wilson, 1998, s. 327.

⁶ Pakt o nieagresji III Rzesza – ZSRR z 23 sierpnia 1939 r.

⁷ Zob. H. Vert, *История советского государства. 1900-1991*, tłum. z fr., 2 wyd., Москва, Прогресс-Академия, 1994, s. 291.

⁸ Zob. *Постановление Съезда Народных Депутатов Союза Советских Социалистических Республик о политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении 1939 г. 24 декабря 1989 г.*, [w:] *Мир между войнами. Избранные документы по истории международных отношений 1910-1940-х годов*, zebrał A.B. Мальгин, red. A.Д. Богатуров, Москва, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ, 1997, ss. 209-211.

⁹ Zob. И.В. Сталин, *Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) 10 марта 1939 года*, [w:] *XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (б) 10-21 марта 1939 г. Стенографический отчет*, Москва, Государственное издательство политической литературы, 1939, ss. 13-14.

¹⁰ Zob. *История России, 1900-1945 гг. 11 класс. Учебник для общеобразовательных учреждений*, red. А.А. Данилов, А.В. Филлипов, 2 wyd., Москва, „Просвещение”, 2012, ss. 317-318.

nych dokumentach, określających standardy nauczania historii w Federacji Rosyjskiej¹². Świadczy to zarówno o skuteczności zaimplementowanej ongiś strategii perswazyjnej, jak o efektywnym przesunięciu starannie wyselekcjonowanej przed laty narracji w kierunku terażniejszości.

Poprzedzające wybuch II wojny światowej wydarzenia posłużyły Wiaczesławowi Rybakowowi za kanwę powieści *Na włochatym grzbiecie* (*На мохнатой спине*, 2016)¹³. Specjalizujący się w gatunku fantastyki Rybakow podszedł do tematu w sposób nietypowy, poniekąd w duchu „historii alternatywnej”, lecz nienakierowanym na spekulacje względem „co by było, gdyby”, a odwołującym się do spostrzegawczości czytelnika, zdolnego nie tylko wychwycić paralele między przeszłością a terażniejszością, ale też zidentyfikować przyczyny cykliczności destrukcyjnych schematów z przeszłości.

Autor – profesor historii, skonstruował powieść, w której mieszają się dwie płaszczyzny temporalne. Terażniejszość ujawnia się, przykładowo, pod postacią zjawiska kwantyfikacji nauki, niekończących się seriali telewizyjnych oraz wiadomości czerpanych z kanału Euronews. Przeszłość manifestuje się zaś w dwóch odnogach: pierwsza to przeplatająca rozdziały fikcjonalne faktografia, najczęściej podana w formie kalendarium; druga obejmuje fabularny schemat powieści. Tło historyczne wydaje się zatem zaledwie pretekstem do ukazania świata równoległego, którego bohaterowie mają niewiele wspólnego ze swymi pierwowzorami, dlatego autor nie roztrząsa na przykład kwestii, czy Chruszczow faktycznie wypowiedział przypisane mu w powieści słowa:

„Подрастим Украину. Наконец поживут как рядяньски громадяне, а не холопы... Глядишь, по схронам ховатся перестанут. Республиканскую столицу в Киев перенесём... А может, и союзную, товарищ Сталин? А? Всё ж таки мать городов русских”¹⁴.

Stworzony przez Rybakowa świat służy ukazaniu rzeczywistości modelowej, czemu asumpt daje wyzyskane w tytule nawiązanie do wiersza Aleksandra Błoka¹⁵:

¹¹ Zob. И. Пыхалов, *Польша: гиена Восточной Европы*, Санкт-Петербург, Питер, 2019, ss. 262-264.

¹² Zob. *Концепция преподавания учебного курса „История России” в образовательных организациях, реализующих основные общеобразовательные программы*, Утверждена Решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации протокол от 23 октября 2020 г. nr ПК-1вн, s. 59.

¹³ В. Рыбаков, *На мохнатой спине*, Санкт-Петербург, Лимбус Пресс, 2016.

¹⁴ *Ibidem*, s. 343.

¹⁵ Zob. A. Błok, *Ogród słowicy*, [w:] Idem, *Ogród słowicy i inne poezje*, z rosyjskiego spolszczył K.A. Jaworski, sine loco, Biblioteka Kameny, 1934, ss. 5-12.

„Если поверять одно другим, сравнивать их по убедительности, идеал всегда окажется в дураках. Беспроигрышная позиция, наверняка за умного сойдёшь, за честного, не желающего жить в розовых очках. Ломай себе слоистые скалы...

Если мы – ослы, то кто те? [...]

Чем бы они пытались, если бы в жилах мечтателей не текло что-то живое? [...]

А дальше – хаос, чаще всего кровавый, все против всех, нам разрешили быть скотами, нас оправдали за всё заранее. [...] раз за разом выводят растерзанных людей из ада те, кто по наивности умеют напомнить: человек – прекрасен, честен, добр, звучит гордо, поступками так близок к ангелам...”¹⁶.

Narratorem czyni autor pięćdziesięcioletniego mężczyznę, szeregowego na pierwszy rzut oka urzędnika Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych, a przy tym osobistego przyjaciela Stalina i całego Biura Politycznego, autora treści Paktu Ribbentrop – Mołotow. Nie można powiedzieć, by bohater nie wzbudzał u czytelnika żadnej sympatii. Początkowo jawi się on jako naiwny marzyciel, człowiek szczerzy i dobry, w przeciwieństwie do członków politbiura – ukazanych jako cyniczni aparatczycy, których jedynym motorem działania jest chęć utrzymania władzy za wszelką cenę. Główny bohater dochodzi jednak w pewnym momencie do wniosku, że podpisanie porozumienia z Niemcami jest nie tylko najlepszym, ale jedynym możliwym w przededniu niechybnej wojny w Europie rozwiązaniem, co w rezultacie sytuuje go na jednej płaszczyźnie moralnej ze Stalinem. W szerszym planie Rybakow stawia tu znak równości między komunizmem w wydaniu Stalina, a faszyzmem, między Hitlerem a przywódcą ZSRR. Powieściowy Koba na wyrażoną przez Mikojana wątpliwość – „a co z Polską?”, odpowiada retorycznym pytaniem:

„Руководитель Советского Союза при конфликте интересов двух стран, одной из которых является Советский Союз, чьи интересы должен предпочесть? Той страны, за которую он отвечает, или той, которая только и знала, что вредила стране, за которую он отвечает?”¹⁷.

Konformistycznym postawom narratora, szukającego za wszelką cenę uzasadnienia dla dokonanego wyboru, Rybakow przeciwstawia dwa inne wzorce postaw. Pierwszy z nich reprezentuje małżonka głównego bohatera, drugi – stary profesor, niegdysiejszy współpracownik Plechanowa, ojciec Nadii – narzeczonej jego syna. Dobrze zorientowany w mechanizmach rządzących radziecką polityką uczo-

---

¹⁶ В. Рыбаков, *На мохнатой спине...*, op.cit., s. 98.

¹⁷ Ibidem, ss. 342-343.

ny, do stylu jej prowadzenia podchodzi ze sporą rezerwą, ocenia ją nader krytycznie i wypowiedzi jedną z istotniejszych w całym utworze kwestii:

„– А теперь смотрите, что получается. Сначала противопоставили себя всему свету. Вызвали его, так сказать, на бой кровавый, святой и правый. Мы на горе всем буржуйам мировой пожар раздуем. А когда свет наконец обратил на наш писк своё внимание, мы тут же заверещали: мы за мир! А зачем было играть в нелепую самостоятельность толстозадой ленивой России? Мы за мир, видите ли! И разумеется, нам не верят. И правильно делают. Три года назад в Испанию вот полезли, а кто нас звал?

– Её правительство, – сказала Надя. [...]

– Наденька, я тебя умоляю. Мы это правительство им поставили с условием, что оно нас позовёт, оно нас и позвало. [...] Опять в войнушку кому-то поиграть захотелось? Сколько крови в Гражданскую было пролито – нет, не идёт урок впрок. Я вам открою секрет Полишинеля – у нас нет иного врага, кроме собственного правительства”¹⁸.

Inny, nie mniej wyrazisty, przytoczony przez Nadię fragment rozmowy z ojcem, choć równie dobrze mógłby być uznany za argument służący usprawiedliwieniu wszelkiej niegodziwości, jeszcze dobitniej świadczy o stosunku profesora do radzieckiego państwa pod rządami Stalina:

„– Он сказал, что, раз уж нам выпало жить в преступном государстве, мы-то ведь это государство не создавали, мы не имеем к нему отношения и потому имеем полное право использовать наиболее эффективные его механизмы себе на пользу. Не наша вина в том, что здесь именно такие механизмы. И нам совершенно не зазорно ими пользоваться”¹⁹.

Z kolei Masza – żona głównego bohatera, w swej ocenie kieruje się przede wszystkim emocjami. Kobieta, która wierzyła, że Polskę uda się, bez żadnych imperialistycznych podtekstów, uratować z pomocą ZSRR, po wysłuchaniu słynnego radiowego przemówienia Mołotowa, w którym cytowano treść noty wręczonej ambasadorowi RP w Moskwie Waławowi Grzybowskiemu, postawę męża uznała za odstępstwo od komunistycznych ideałów. Zawiedziona, postanowiła rozprawić się ze zdrajcą ostatecznie, zabijając męża strzałem z rewolweru w głowę, wykrzyczawszy uprzednio:

„Я всегда знала. Вы только и ждали момента, чтобы опять поработить Польшу. Вы всегда её ненавидели. [...] Колонизатор. [...] Мрази. Подонки. Как ты мог?

¹⁸ Ibidem, s. 296.

¹⁹ Ibidem, s. 358.

Предатель. [...] Они ещё, видите ли, и спасают!! Подумать только! Знаю я, как вы спасаете!!”²⁰.

Rybakowowi, który w faktograficznych retrospekcjach sięga do wydarzeń poprzedzających zakończenie I wojny światowej, udało się dobrze oddać atmosferę politycznego napięcia w Europie lat 20. i 30. XX wieku. Na tym tle autor pobudza do refleksji nad motywacjami osób sprawujących władzę oraz nad jej fenomenem w ogóle. Fabuła powieści, uzmysławiając uniwersalizm ukazanych w sposób modelowy skrajnych postaw moralnych, przeistacza się w zwierciadło współczesności. Uwidoczniona w nim przeszłość do złudzenia przypomina teraźniejszość, w sposób przekonujący dowodząc aktualności tematów sprzed wybuchu II wojny światowej. Wyeksponowane przez Rybakowa wątki, wspólnie ze świadomymi odniesieniami do aktualnych problemów, tworzą efekt historii paradoksalnej, dziejącej się tu i teraz. Jej niedorzeczność polega na tym, że współcześni decydenci dopuszczają się repetycji czynów mających analogie w przeszłości i w ujęciu historycznym negatywnie wartościowanych moralnie. Podobna konstatacja, u źródeł której tkwi przekonanie o niewysnuwaniu wniosków z przeszłości, pozwala postawić tezę o zgubnych skutkach rosyjskiej polityki historycznej, w przedmiocie memoryzacji bazującej na rozpowszechnianiu i utrwalaniu zniekształconych lub nieprawdziwych obrazów.

Literatura

- Błok A., *Ogród słowiczy*, [w:] Idem, *Ogród słowiczy i inne poezje*, z rosyjskiego spolszczył K.A. Jaworski, sine loco, Biblioteka Kameny, 1934, ss. 5-12.
- Chwedoruk R., *Polityka historyczna*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018, 386 ss.
- Erl A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, tłum. A. Teperek, posł. i red. nauk. M. Saryusz-Wolska, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Niemiecki Instytut Historyczny, 2018, 317 ss.
- Kącka K., *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*, [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, red. K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska i A. Ratke-Majewska, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015, ss. 59-80.
- Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, tłum. M. Hułas, E. Wyzner, Warszawa, Wydawnictwo Philip Wilson, 1998, 608 ss.

---

²⁰ Ibidem, ss. 364-365.

- Ponczek E., *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 2, ss. 7-22.
- Верт Н., *История советского государства. 1900-1991*, tłum. z fr., 2 wyd., Москва, Прогресс-Академия, 1994, 544 ss.
- История России, 1900-1945 гг. 11 класс. Учебник для общеобразовательных учреждений*, red. А.А. Данилов, А.В. Филлипов, 2 wyd., Москва, „Просвещение”, 2012, 447 ss.
- Концепция преподавания учебного курса „История России” в образовательных организациях, реализующих основные общеобразовательные программы*, Утверждена Решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации протокол от 23 октября 2020 г. nr ПК-1вн, 100 ss.
- Постановление Съезда Народных Депутатов Союза Советских Социалистических Республик о политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении 1939 г. 24 декабря 1989 г.*, [w:] *Мир между войнами: Избранные документы по истории международных отношений 1910-1940-х годов*, zebrał А.В. Мальгин, red. А.Д. Богатуров, Москва, Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ, 1997, ss. 209-211.
- Пыхалов И., *Польша: гиена Восточной Европы*, Санкт-Петербург, Питер, 2019, 320 ss.
- Рыбаков В., *На мохнатой спине*, Санкт-Петербург, Лимбус Пресс, 2016, 367 ss.
- Сталин И.В., *Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) 10 марта 1939 года*, [w:] *XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (б) 10-21 марта 1939 г. Стенографический отчет*, Москва, Государственное издательство политической литературы, 1939, ss. 9-38.

References

- Błok A., *Ogród słowicy* [The Nightingale Garden], [in:] Idem, *Ogród słowicy i inne poezje* [The Nightingale Garden and Other Poetry], trans. K.A. Jaworski, sine loco, Biblioteka Kamenu, 1934, pp. 5-12.
- Chwedoruk R., *Polityka historyczna* [History Politics], Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018, 386 pp.
- Erlл A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie* [Culture of Memory. Introduction], trans. A. Teperek, M. Saryusz-Wolska (Eds.), Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Niemiecki Instytut Historyczny, 2018, 317 pp.
- Istoriia Rossii, 1900-1945 gg. 11 klass. Uchebnik dlia obshcheobrazovatel'nykh uchrezhdenii* [History of Russia, 1900-1945, Grade 11. Textbook for Educa-

- tional Institutions], A.A. Danilov, A.V. Fillipov (Eds.), 2nd ed, Moscow, "Prosveshchenie", 2012, 447 pp.
- Kącka K., *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski* [Politics of History: Creators, Tools, Mechanisms of Action – the Case Study of Poland], [in:] *Narracje pamięci: między polityką a historią* [Memory Narratives: Between Politics and History], K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska (Eds.), Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015, pp. 59-80.
- Kontsepsiia prepodavaniia uchebnogo kursa "Istoriia Rossii" v obrazovatel'nykh organizatsiakh, realizuiushchikh osnovnye obshcheobrazovatel'nye programmy* [The Concept of Teaching the Course "History of Russia" in Educational Institutions Implementing the Main General Educational Programs], Uтверждена Решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации протокол от 23 октября 2020 г. no.PK-1vn, 100 pp.
- Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991* [The Soviet Tragedy], trans. M. Hułas, E. Wyzner, Warszawa, Wydawnictwo Philip Wilson, 1998, 608 ss.
- Ponczek E., *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej* [Politics of Remembrance Versus Historical Policy: Semantic, Axiological and Topical Aspects in Poland], "Przegląd Politologiczny" [Political Science Review] 2013, no. 2, pp. 7-22.
- Postanovlenie S"ezda Narodnykh Deputatov Soiuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik o politicheskoi i pravovoi otsenke sovetsko-germanskogo dogovora o nenapadenii 1939 g. 24 dekabria 1989 g.* [Decree of the Congress of People's Deputies of the Union of Soviet Socialist Republics on the Political and Legal Assessment of the Soviet-German Non-aggression Pact of 1939 December 24, 1989], [in:] *Mir mezhdu voinami: Izbrannye dokumenty po istorii mezhdunarodnykh otnoshenii 1910-1940-kh godov* [The World Between the Wars: Selected Documents on the History of International Relations, 1910-1940], A.V. Mal'gin, A.D. Bogaturov (Eds.), Moscow, Moskovskii gosudarstvennyi institut mezhdunarodnykh otnoshenii (universitet) MID RF, 1997, pp. 209-211.
- Pykhalov I., *Pol'sha: giena Vostochnoi Evropy* [Poland: Hyena of Eastern Europe], Saint Petersburg, Piter, 2019, 320 pp.
- Rybakov V., *Na mokhnatoi spine* [On the Furry Back], Saint Petersburg, Limbus Press, 2016, 367 pp.
- Stalin I.V., *Otchetnyi doklad na XVIII s"ezde partii o rabote TsK VKP(b) 10 marta 1939 goda* [Report at the XVIII Party Congress on the Work of the Central

Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on March 10, 1939], [in:] *XVIII s"ezd Vsesoiuznoi kommunisticheskoi partii (b) 10-21 marta 1939 g. Stenograficheskii otchet* [XVIII Congress of the All-Union Communist Party (b) March 10-21, 1939 Verbatim Report], Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1939, pp. 9-38.

Werth N., *Istoriia sovetskogo gosudarstva. 1900-1991* [The History of Soviet Union. 1900-1991], Per. s fr., 2nd ed., Moscow, Progress-Akademiia, 1994, 544 pp.